

Shirinbek NURBOEV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: shirinbek@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, dotsent M.Kuychiyeva taqrizi asosida

THE PRINCIPLE OF SYSTEMATICITY IN STUDYING FOLK EPICLES

Annotation

The article describes the principle of systematicity in the study of folk epics such as "Ravshankhan" in the 7th grade and "Kuntug'mish" in the 8th grade. In addition, the content of the questions and assignments in the textbook is analyzed, in this regard, the students' mastery of the subject and the relevant knowledge, skills and comments that will help in the formation of skills are given.

Key words: Epic, complex, criterion, artistic image, pedagogical principle, didactic principle, folklore studies, epic school.

ПРИНЦИП СИСТЕМАТИЧНОСТИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НАРОДНЫХ ПОСЛАНИЙ

Аннотация

В статье освещен принцип системности при изучении таких народных эпосов, как «Равшанхан» - в 7 классе, и «Кунтугмиш» - в 8 классе. Кроме того, анализируется содержание вопросов и заданий в учебнике. Предоставляются комментарии, которые помогут студентам освоить предмет и развить соответствующие знания, умение, и навыки.

Ключевые слова: Эпос, комплекс, критерий, художественный образ, педагогический принцип, дидактический принцип, фольклористика, эпическая школа.

XALQ DOSTONLARINI O'RGANISHDA TIZIMLILIK TAMOYILI

Аннотация

Maqolada 7-sinfda "Ravshankhan" va 8-sinfda "Kuntug'mish" kabi xalq dostonlarini o'rganishdagi tizimlilikni tamoyili yoritilgan. Shuningdek, darslik-majmuadagi savol-topshiriqlarning mazmun-mohiyati tahlil etilgan, bu borada o'quvchilarning mavzuni o'zlashtirib olishlari va tegishli bilim, ko'nikma va malaka hosil qilishiga amaliy yordam qiladigan mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: Doston, majmua, mezon, badiiy obraz, pedagogik tamoyil, didaktik tamoyil, folklorshunoslik, dostonchilik maktabi.

Umumta'lim maktablarining adabiy ta'limda tizimlilik tamoyili xalq dostonlarini bosqichma-bosqich (sinflar kesimida) izchil o'rganishga, o'quvchilarning bilim olish va mantiqiy fikrlash faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi, o'zlashtirish jarayonini yengillashtiradi. Har bir sinfning darslik – majmuasida avvalo, o'rganilayotgan dostonlardan muayyan parchalar hamda mazkur dostonlarning ilmiy-nazariy tahlili berilgan, so'ngra tegishli savol-topshiriqlar bilan ta'minlangan.

Xalq dostonlarini o'rganishga bag'ishlangan savol-topshiriqlar mazmun-mohiyatiga ko'ra asar matni ustida mustaqil ishlash orqali javob berishni talab qiladi. Adabiy ta'limning bosh mezonlaridan biri – asar (doston) mohiyatini o'zlashtirish, buning uchun har bir o'qituvchidan eng avvalo, darslikda berilgan va mustaqil o'qishga tavsiya etilgan matn bilan ishlashni talab qiladi. Darsliklarda berilgan savol-topshiriqlarning aynan shu nuqtai-nazardan tuzilganligi maqsadga muvofiq, lekin asosiy gap shundaki, ularning oson yoki qiyinligi, oz va ko'pligi, eng muhimi, mazmun–mohiyati sinf o'quvchilarining yoshi va saviyasiga mos kelishi yoki kelmasligi alohida ahamiyatga ega. Bu borada bizning ayrim mulohazalarimiz tadqiqot ishini olib borishda, ularning tajriba-sinovlarini yakunlashda ayon bo'ldi. Ulardan ayrimlarini berishni lozim topdik.

7-sinfning adabiyot-majmua darsligida[1] Ergash Jumanbulbul o'g'li kuylagan "Ravshan" dostonidan parcha matni (132-160-betlar) yuzasidan 28ta, u haqidagi adabiy – nazariy tushunchalar bo'yicha ikkita savol-topshiriq berilgan. O'quv dasturida 19-21 mavzu asosida mazkur dostonni va "Badiiy obraz va mubolag'ali tasvir" mavzusini ham birgalikda o'rganishga boryo'g'i uch soat ajratilgan, xolos. Bizning nazarimizda, berilgan mazkur uch soat davomida va jami 30 ta savol-topshiriqlarga tegishli javoblar tayyorlash va ularni o'zlashtirib olish, izohlab berish uchun nafaqat 7-sinf o'quvchisi, balki pedagogika oliy ta'lim muassalarining filologiya fakulteti talabasidan ham bir necha soat vaqt talab etadi. Shunday ekan, maktab o'quvchisi qanday qilib darslikda berilgan o'quv topshiriqlarni 3 soat davomida bajara oladi? yoki ularni talab darajasida o'zlashtiradi, degan haqli savolning tug'ilishi tabiiy. Bu yerda gap birinchidan, savol-topshiriqlarning ko'p miqdordaligi bo'lsa ikkinchidan,

ularning sodda va murakkab darajasida ekanligida borayapdi. Agarda ularning mazmun- mohiyatiga e'tibor qilinsa, ayrim savol-topshiriqlar mantiqan qiyin va murakkab holda tuzilganligi ayon bo'ladi, bularga tegishli javoblar tayyorlash uchun maktab o'quvchisi biroz bo'lsa-da qiynalishadi va uni muvaffaqiyatli bajarish uchun anchayin ko'p vaqt talab etadi. Xususan, 22-savol: Hasankhaning jangga kirish oldidagi holatidan mubolag'ali tasvirini toping va mubolag'aning shu o'rindagi badiiy vazifasini tushuntiring. U Hasankhaning ayni paytdagi ruhiy holatiga qanchalik mos kelishini izohlang? va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Darslik-majmuada berilgan savol-topshiriqlarning hammasini to'liq va muvaffaqiyatli bajarilishi o'quvchilarning mavzuni to'liq o'zlashtirib olishlari va tegishli bilim, ko'nikma va malaka hosil qilishiga olib keladi. Lekin bu yerda adabiyot fani o'qituvchisining o'rni alohida: eng avvalo, o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat egasi bo'lishni va fan asoslarini puxta o'zlashtirib olganlikni ham talab etadi. Agarda buning aksi bo'lsa, shogirdlarining mavzuga qo'yilgan vazifalarini to'liq bajara olmasligiga va ularning o'zlashtirish natijasi past darajada bo'lishiga asosiy sababchi bo'ladi.

Ikkinchidan esa darslik majmuida berilgan savol-topshiriqlarni oz ko'pligi yoki mazmun-mundarajasigagina emas, balki ularda 7-sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari va ruhiy holatlari ham inobatga olinishi shartki, bunday pedagogik-didaktik tamoyillarga amal qilmaslik berilgan adabiy materiallarni o'zlashtirmaslikka olib keladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ayrim o'rinlarda bu pedagogik mezonga unchalik yaqinlashmagan. Masalan, darslik-majmuadagi birinchi savol mazmuniga e'tibor qilaylik. Unda "Ravshankhaning Gulnorga munosabatini haqiqiy sevgi deyish mumkinmi?" Matnga tayanib fikr bildiring", deyiladi.

Nazarimizda "haqiqiy sevgi"dek muqaddas va nozik tuyg'uni qalbdan his qilish, uning sir asrorlaridan hali bexabar bo'lgan, endigina balog'at yoshiga borayotgan 7-sinf o'quvchisi bunday tarzda savol-topshiriqqa javob berishga ruhan va jismonan tayyor emas. Qolaversa, "Matnga tayanib fikr bildiring" kabi topshiriqlarning berilishi matndagi mantiqiy izchillikni

mutlaqo ochib bera olmaydi. Buning sababi shuki, 7-sinf o'quvchisidan fikr bildirish so'ralyapti. Vaholanki, o'quvchi fikr bildirish uchun faqatgina berilgan matnning o'zigagina emas, balki uning tagzaminidagi ma'no yuzasidan ham mustaqil mulohazaga ega bo'lishi kerak. Buning uchun eng avvalo, o'quvchining yosh xususiyati, mos va ijtimoiy-ma'naviy dunyoqarashi yuksak darajada bo'lmog'i darkor. Aytilgan mulohazalardan kelib chiqib, shuni alohida ta'kidlamochimizki, umumta'lim maktablarining adabiyot fani bo'yicha yaratilgan darlik va darslik majmualarida 7-sinf o'quvchilar o'zlashtirishi zarur bo'lgan bilimlar, tushunchalar yuzasidan tuziladigan savol-topshiriqlarni o'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajalari muayyan mezon sifatida hisobga olinishi, adabiy ta'limdagi ilmiylik, mantiqiy izchillik, tizimlilik kabi ta'limiy-didaktik tamoyillarga alohida e'tibor va qat'iy rioya etilishi ta'qozo qilinadi.

8-sinf "Adabiyot"[2] darsligiga murojaat qilsak, unda Ergash Jumanbulbul o'g'lidan yozib olingan "Kuntug'mush" dostonidan parcha – matn (13-40-betlar), "Xalq og'zaki ijodi" ruknida "Kuntug'mush dostoni haqida" va "Nazariy ma'lumot" ruknida "Ishqiy-qahramonlik dostonlari" kabi maqolalar berilgan. Ko'ramizki, mazkur darslikda dostonidan muayyan parcha – matn va ularning tahlili bilan birga folklorshunoslikka oid nazariy ma'lumotlarning berilishi, eng avvalo, ilmiy-nazariy, umumdidaktika asosida metodik jihatdan muayyan tizimlilik va izchillilik tamoyillariga amal qilinganligini ko'rsatadi.

Mazkur darslikdagi "Kuntug'mish" dostoni hamda ishqi-yahramonlik dostonlar haqidagi nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirib olishi, qolaversa, berilgan parcha-matndagi epik tavsilotlarni o'quvchilarning bilib olishlari uchun 22 ta savol-topshiriqlar tavsifiya etilgan. Ularning hammasida asosiy e'tibor o'quvchilarga doston haqidagi ma'lumotlarni yana chuqurroq tushuntirishga qaratilganki, bular ularning bilim darajasini yanada boyitadi va rivojlantiradi. Berilgan savol-topshiriqlarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratilsa, ularning naqadar keng qamrovga ega ekanligini tasdiqlaydi.

1. Xalq dostonlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari, dostonchilik maktablari va ijrochilariga daxldor savol-topshiriqlar. Masalan, "Xalq dostonlari haqida nimalarni bilasiz?"; "Dostonchilik maktabini yaratgan qaysi mashhur baxshilarni bilasiz?"; "Dostonchilik maktablari qachon paydo bo'lgan va qaysi asr uning juda rivojlangan davri bo'lgan?"; "Yurtimizda dostonchilikni rivojlantirish, baxshilar ijodini qo'llab quvvatlash uchun nima ishlar qilinyapti?"; "Ishqi-yahramonlik dostonlar deganda qanday asarlarni tushunasiz?"; "Ishqi-yahramonlik va ishqi-yahramonlik dostonlarining farqi nimada ekanligini tushuntiring?"; "O'zbek dostonlarining yakunlovchi qismiga xos xususiyat nima?" va hokozalar shular jumlasiga kiradi. Bunday savol-topshiriqlar o'zining mazmun-mohiyatiga ko'ra, xalq og'zaki ijodiga oid tegishli ma'lumotlarni bilib olishga, ayni paytda, xalq baxshilari va baxshichilik san'ati bo'yicha O'zbekiston Prezidentining tegishli farmonlari, Vazirlar Mahkamasining shu yo'nalishga oid qarorlari bilan habardor bo'lishiga, qolaversa, baxshichilik san'ati maktablarining ma'naviyatimiz tarixida, hozirgi davr ta'lim tizimida qaydarajada muhim o'rin tutganligini bilib olishlariga amaliy yordam beradi.

2. Ona tili fanidan olingan bilimlarni mustahkamlashga va doston matni asosida rivojlantirishga yo'naltirilgan savol-topshiriqlar. Masalan, "Shirxo'ra" so'zi qanday ma'noni anglatadi? Izohlang"; "Kuntug'mish o'g'illari ismlarining ma'nosi: Gurkiboy va Mohiboy so'zlari nimani anglatadi? Sababini tushuntirib bering"; "Adabiyot daftariga shevaga oid so'zlarni yozib oling va ularni adabiy tildagi shakllari bilan taqqoslang"; "Doston matnidagi hikmatli so'zlar, maqollar darajasidagi yoki ularga yaqin iboralarni toping. Ularning ma'nosini tushuntirishga harakat qiling"; "Kuntug'mish asarda yana qaysi nom bilan eslanadi? va hokozalar shular jumlasidandir. Bunday savol-topshiriqlar o'zining mazmun-mohiyatiga ko'ra tilimizning lug'at boyligini sheva va adabiy til munosabatlarini, atamalarga oid ma'lumotlarni mukammal o'zlashtirib olishni, dostondagi epik qahramonlarning nomlariga muayyan munosabat bildirib mustaqil fikrlashni taqozo etadi.

3. Dostondagi epik qahramonlarning nasl-nasabi, hayoti va faoliyati, muayyan hatti-harakatlari va fazilatlariga daxldor savol-topshiriqlar. Masalan, "Xolbeka kimning farzandi? Uning kamolga yetguncha bo'lgan hayotini gapirib bering?"; "Kuntug'mish o'n to'rt yoshgacha nimalar bilan shug'ullandi, o'n to'rt yoshdan so'ng qaysi amallarni egalladi?"; "Kuntug'mish va Xolbeka g'ayritabiiy sharoitda (tushda) tanishdilar. Shunga o'xshash holatlarni (tush, ko'zgu, uzuk orqali tanishish) yana qaysi dostonlarda uchratgansiz?"; "Zangar shahri podshohi Xolbekaga oshiq bo'lib, o'z niyatiga yetishish uchun qanday choralar ko'rdi?"; "Qosim Kuntug'mishni saqlab qolish uchun qanday chora ko'rdi?"; "Azbarxo'ja Kuntug'mishni halok qilish uchun qanday hiyla ishlatdi?"; "Dostondagi qahramonlarning qaysi sifatlaridan ibrat olish mumkin deb o'ylaysiz?" va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Bu tipdagi savol-topshiriqlarda epik qahramonlarning nasl-nasabi, hatti-harakatidagi ijobiy va salbiy jihatlarga ko'proq e'tibor berilishi adabiy ta'limdagi umumdidaktik talablardan tashqari, yana ma'naviy kamoloti bilan bog'liq tarbiyaviy maqsadini ham nazarda tutganligini ko'rsatadi. Bularning hammasi dostondagi epik qahramonlar характери, hatti-harakatini tahlil qilishga, ularning syujet tavsilotlaridagi o'rni va rolini aniqlashga muhimi, o'zaro munosabatlarni dalillash uchun tegishli xulosalar chiqarishga undaydi.

Tadqiqotda qo'yilgan muammo yuzasidan olib borilgan tajriba-sinov ishlari savol-topshiriqlarning xaddan tashqari maydalashirilib yuborilishi dostonlarni o'rganishga bag'ishlangan o'quv mashg'ulotlarning biroz zerikarli bo'lishiga va eng muhimi, o'quvchilar faolligining nisbatan sustligiga olib kelishini ko'rsatadi. Ayni pedagogik muammo (hol) o'quvchilarni qo'yilgan asosiy masaladan chalg'itishga olib kelishi mumkin. Nazarimizda, dostonlarni o'rganish bo'yicha tuzilgan savol-topshiriqlarning maydalashirilib o'quv dasturida belgilangan dostonlarni o'rganishga ajratilgan vaqt miqdori, ya'ni o'quv soati yanada oshirilganida ham uni to'la-to'kis bajarish imkoniyotini yo'qqa chiqaradi. Qolaversa, savol-topshiriqlarning o'zaro bir-biriga bog'langanligi sababli ularni o'quvchilarga tanlab tavsiya qilishning ham iloji bo'lmaydi. Bunday hollarda adabiyot o'qituvchisi o'zi dars o'tayotgan sinfini yangi pedagogik texnologiyalar asosida kichik guruhlarga ajratib savol-topshiriqlarni taqsimlashi mumkin va ularni o'zi umumlashtirgani ma'qul.

Savol-topshiriqlarning ko'p miqdordaligi muayyan dostonga bag'ishlangan o'quv mashg'ulotidan unga ajratilgan vaqt miqdorida qo'yilgan maqsadga ko'ra unumli va samarali foydalanishga imkon bermaydi. Bu esa o'quv mashg'uloti rejasida ko'rsatilgan ayrim muhim masalalar o'z yechimini topmasligiga sabab bo'ladi. Shuningdek, savol-topshiriqlarning an'anaviy so'rovnomalar shaklida "ha" yoki "yo'q", "yaxshi" yoki "yomon" tarzida javob berishiga mo'ljallab tuzulishi ham ilmiy-metodik jihatdan o'zini mutlaqo oqlamaydi. Masalan, 7-sinfdagi Ravshan dostoni yuzasidan tuzilgan 17-savol "Kallarning hunarlariga e'tibor bering. Ular xalqimizning timsoli bo'la oladimi?"; 21-savol: "Dostonda jang manzarasi qanday tasvirlangan?" kabi va shunga o'xshash savol-topshiriqlar bor-yo'g'i oddiy dialog nutqqa hosligi bilan xarakterlanadiki, bularning hammasi doston matni bilan xabarsiz har bir o'quvchini sustkashlik bilan javob berishga olib kelishi tayin. Oxir-oqibatda talab darajasida belgilangan bilimlarni o'quvchi o'z vaqtida o'zlashtira olmaydi.

Yana bir oxirgi mulohaza: umumta'lim darsliklarida berilgan ayrim savol-topshiriqlar mazmun-mohiyati jihatidan bir-birini takrorlagan, ayrim hollarda bir-biriga yaqin bo'lib qolgan. Buni "Doston haqidagi maqolalar ruknida kuzatamiz. "Doston va uning turlari" bilan bog'liq nazariy ma'lumotlar ham darsliklarda u yoki bu tarzda takrorlangan. Bizning nazarimizda, bunday taklif va mulohazalar darslikning mualliflari tomonidan qayta nashrlarida tuzatiladi va to'ldiriladi.

Xulosa qilib aytganda, umumta'lim maktablaridagi o'quvchilarning xalq dostonlarini o'rganishda ilmiylik, fanlararo bog'liqlik, tizimlilik va boshqa ta'limiy-didaktik tamoyillarning o'rni beqiyos.

1. Yo'ldoshev Q. va b. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktabjarining 7-sinfi uchun darslik majmua. T.-2017. – B.132-160.
2. Olim S. va b. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktabjarining 8-sinfi uchun darslik majmua. T.-2019. – B.13-40.